

**ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՄԱԿԱՐԳՎԱԾ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Լենա Սուլեյմանյան

Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարան, ԼՂՀ

Բանալի բառեր. ցեղասպանություն, կանայք, վկայություններ, բռնություններ, դաջվածքներ, հանցագործություն

«Մայրիկիս...

Անհունի աղջամուղջին մեջ յիշատակդ իսկ թառամելու, առ յաւէտ կորսուելու գաղափարէն զարհուրած՝ փնտռեցի քեզ, մայր իմ... Թափառեցայ երկրէ երկիր, անապատէ անապատ: Անցայ մեր տարաբախտ ու ավերակոյտի վերածուած հայրենիքի քաղաքներն ու գիւղերը, սարերն ու ձորերը... Ջուր եղան իմ բոլոր որոնումները... Դառնօրէն ռդբացի ի տես մարդկային պատմութեան մեջ տեղի ունեցած արհաւիրքներու այս ամենագարհուրելիէն: Տատանումներ ունեցայ մինչեւ յուսահատութեան անփառունակ ոլորտները տանող, բայց կսկիծը ռդբերգութեան ահաւոր տեսարանները ցնցեցին իմ հոգին, ուժ ու կորով ներշնչեցին ինձի՝ ապրելու, կեանքը շարունակելու մարմաջը պարտադրելով: Թերեւս անոր համար, որ առիթը ունենամ քեզի հանդէպ, մայր իմ, եւ քեզ հետ բիրաւոր հայ մայրերու, որոնք խաչուեցան հայ գողգոթային վրա, իմ՝ հայ զաւակի՝ տարրական պարտականությունս կատարելու... որեւէ ձեւով յաւերժացնելու յիշատակը թափուած արեան գետերու...»

Սողոմոն Թեհլիրյան¹

Ցեղասպանության դարաշրջան անվանյալ 20-րդ դարն ամենաանողորձ գտնվեց հայ ժողովրդի հանդէպ: Արդեն իսկ քաղաքակիրթ համարվող արդյունաբերական նոր ժամանակաշրջանում Օսմանյան Թուրքիայում գործնական բնույթ է ստանում «Թուրքիան թուրքերի համար» սկզբունքը: Այս համատեքստում, իրավամբ, համիդյան բարենորոգումների խոստումները՝ հայերին Թուրքիայի հպատակի նոր արտահագուստ հագցնելու ձեռնարկումները, երեսպաշտ խաղեր էին, մանրագնսին դիտարկված, համակարգված մեծագույն ոճիրի նախերգանք:

Աշխարհի վերաբաժանման մոլուցքով տարված գերտերությունները չափազանց շատ էին զբաղված, որ թույլ չտային ամբողջ պատմության մեջ «հիվանդ մարդ» որակված Օսմանյան Թուրքիային՝ հրաժարվելու արարող, հենց նույն Թուրքիային կերակրող մի ամբողջ ժողովրդի ցեղասպանությունից:

Դեռևս 1902թ. հուլիսին Բյուտսելում գումարված «Հայաստանի բարեկամների կոնգրեսում» մասնակիցները նորից կանգ առան թուրքական կառավարության արարքների վրա և ընդգծեցին, որ բանը հասնելու է հայերի համատարած բնաջնջմանը, ինչպես մտադիր է թուրքական կառավարությունը, իսկ Եվրոպան

¹ Թեհլիրյան Ս, Վերհիշումներ /Թալեաթի ահաբեկումը/, Եր., 1993, էջ 25-26:

չի պարտավորվում միջամտել¹: Թուրքերի Բալկանյան թերակղզուց վտարվելու, ընդամին նաև մարդկային և նյութական ահռելի կորուստներ կրելու հանգամանքը ոչ միայն լրջորեն սթափեցրեց, այլև Իթթիհատի ղեկավարության համար իսկական ցնցման պատճառ հանդիսացավ: Այս հանգամանքը ստիպեց երիտթուրքերին փնտրելու ելքեր ու միջոցներ, ու թույլ չտալ նմանօրինակ գործընթացներ նաև ասիական Թուրքիայում: Արդյունքը եղավ ռազմատենչ ազգայնամոլության հանդես գալը, որը ձգտում էր հայկական հարցը լուծելու ուժի մեթոդով²: «Մենք՝ հեղափոխականներս, հանուն թուրք ազգի և օսմանյան պետության ազգային իդեալների՝ ստեղծեցինք Իթթիհատի իշխանությունը: Մեր ազգային մշակույթում մենք կարող ենք հանդուրժել միայն թուրքական սերմի ծաղկումը: Մենք պարտավոր ենք մեր հայրենիքը մաքրել անցյալից մնացած ազգերից, արմատախիլ անել նրանց, ինչպես մոլախոտերի»³, - ասում է Իթթիհատական կուսակցության տեսաբան, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը: 1910թ. արդեն իսկ կայսրության ոչ իսլամ ժողովուրդների մահավճիռն արձակված էր. մնագործի սառնասրտությամբ նախագծվում ու մշակվում էր բնաջնջման գործընթացը: Պատեհ առիթը հանդիսացավ Առաջին աշխարհամարտը: Պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր երկու միլիոնից ավելի հայ: Շուրջ մեկուկես միլիոն հայ սպանվեց 1915-1923 թթ., իսկ մնացյալ հատվածը կա՛մ բռնի կերպով հավատափոխ եղավ, կա՛մ ապաստան գտավ տարբեր երկրներում⁴:

Հայերի Ցեղասպանությունը գործադրվեց փուլերով. **երրորդ փուլը** նշանավորվեց կանանց, երեխաների, ծերերի տեղահանությամբ ու ջարդերով: Ցեղահանության ընթացքում հարյուրհազարավոր մարդիկ սպանվեցին թուրք զինվորների, ոստիկանների, քրդական ավազակախմբերի ու տեղի բնակչության կողմից, մյուսները մեռան սովից, համաճարակային հիվանդություններից: Հազարավոր կանայք ու երեխաներ ենթարկվեցին բռնության: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ բռնի կերպով հավատափոխ եղան՝ դառնալով մուսուլման:

Ժամանակի բոլոր ականատեսները, օտարերկրյա պաշտոնյաները, միսիոներները իրենց վկայություններում առանձին ցավով են խոսում հայ կանանց զրկանքների, անմարդկային խոշտանգումների մասին: Ցեղասպանության մոռացված կամ անտեսված այս երեսի շուրջ վերջերս կարևոր ուսումնասիրություններ են կատարվում, որոնք ի հայտ են բերում նոր փաստեր: Ուսումնասիրությունները հրապարակ են հանում հայ կանանց՝ դժվարություններով լեցուն և մոռացված պատմությունները: Հայ կանանց գողգոթան սկսվեց տեղահանությամբ՝ որպես իրողություն, ժամանակաշրջանի և անասելի ցավի ու

¹ Ֆիրբուլխեր Հ., Հայաստանը 1915-ին, Եր., 2000, էջ 98:

² Дадрян В., История армянского геноцида, Ер., стр. 253.

³ Մահակյան Ռ., Ցեղասպանության պատմությունից, Եր., 1990, էջ 127:

⁴ Տե՛ս՝ www.genocide-museum.am/arm

գրկանքի պարտադրմամբ անցավ «անլուտ» վկայության փուլը, և նորագույն շրջանում հետադարձվեց տատ-թռներ հիշողությունների վերաբժնորմամբ:

Իրողություն

Այսօր, երբ հետադարձ հայացքով դիտում ենք տեղահանությունների և կոտորածների պատկերը, հստակորեն տեսնում ենք դրա ծրագրված լինելը՝ համատարած բնաջնջում, սպանդի ամենաեժանի և դյուրին միջոցների կիրառում, աշխարհի հայացքից ոճի ջանադիր քողարկում: Ֆրանսիացի հայտնի պատմաբան Ռենե Պինոն իրավացիորեն նկատում է. «Կանանց, երեխաների, ծերերի տեղահանությունը խարդախորեն քողարկված մահվան դատավճիռ էր: Կոտորածը տեղում ավելի մարդկային կլիներ: Համենայնդեպս նա մարդկանց կազատեր սարսափելի տառապանքներից»¹: «Գերմանական ժողովրդի պաշտոնական ներկայացուցիչներին» իր դիմումում դոկտոր Մարտին Նիպագեն գուր էր կոչ անում իր կառավարությանը՝ միջամտելու կես միլիոն կանանց ու երեխաների մահի կանխելու համար²: Ցեղասպանության ականատես գերմանացի սպա Հայնրիխ Ֆիրբուխերը անթաքույց կսկիծով պիտի գրեր. «Մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջումը կանանց ու երեխաների գիտակցված սպանողով – այս առաջադիմության համար բարբարոս անցյալը չէր «հասունացել»: Բոլոր մեկնաբանությունների փորձերի դեպքում, սպանության հաճույքի, թալանի տենչի, կրոնական աստվածության, իշխանասիրության և բթամտության գործոնների գործարկման դեպքում դեռ այնքան անըմբռնելի բան է մնում, որ մեզ համար 1915թ. Ողբերգությունը պիտի ներկայանա որպես պատմության բոլոր հանելուկներից ամենաարյունահեղը և ամենասահմոկեցուցիչը»³: Ուշագրավ են հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Յ.Լեփսիուսի տեղեկագրերը. «Թուրքերը կատարյալ զառանցանքի մեջ են, անկարելի է նկարագրել այն նեղությունները, որոնք կրում են տարագիրները: Օրակարգում դրված են՝ բռնի պղծություններ, կանանց և երիտասարդ աղջիկների առևանգումներ, բռնադատված կրոնափոխություն: Մեծ թվով ընտանիքներ իսլամությունն ընդունել են իրական մահից ազատվելու համար»⁴: Անպատմելի այս ողբերգությունը ցնցել էր օտարերկրյա միսիոներներին, նրանց այն հարցին, թե «եթե որոշել էք կոտորել նրանց, ինչու իրենց գյուղերում չեք դա անում: Ինչի համար են այս տաժանելի տառապանքները, թուրքերը պատասխանել են. «Այդպես ճիշտ է, նախ պետք է ստորագցնել»⁵:

Հայ կանանց ահասարսուռ գողգոթայի մասին են վկայում գերմանա-ամերիկյան տեղեկագրերը. «Թուրքերն արդեն երեխաներից ու դեռահաս

¹ Տես՝ Սահակյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 130:

² Նույն տեղում՝ էջ 135:

³ Ֆիրբուխեր Հ., նշվ. աշխ., էջ 59-60:

⁴ Լեփսիուս Յ., Հայ ժողովրդի ջարդերը, Եր., 2003, էջ 15-16:

⁵ Զոմմեր Է., Ճշմարտությունը աշխարհամարտի ժամանակ Թուրքիայում հայ ժողովրդի կրած տառապանքների մասին, Եր., 2002, էջ 40:

աղջիկներից ամենագեղեցիկներին ջուկել-վերցրել են: Նրանք թուրքերին պիտի ծառայեն իբրև գերիներ, եթե ավելի ստորին նպատակների չծառայեն»¹: Պարսիկ պատմաբան, գրող Իսմայիլ Ռայինը անհուն ցավակցությամբ նկատում է. «Ներկա սերունդը հիտլերյան Գերմանիայի համակենտրոնացման ճամբարներում կիրառած, հրեահալած դաժանությունների մասին շատ բան է կարդացել և լսել, սակայն այս սերունդը հազիվ թե իմանա, որ հայերի հալածանքը օսմանյան Թուրքիայում ավելի դաժան ու անմարդկային բնույթ է ունեցել, քան հրեաներինը՝ ֆաշիստական Գերմանիայում»²:

Պահպանվել է ժամանակի ամենահայտնի հայ գրողներից Զաբել Եսայանի՝ Փարիզի համաժողովում հայկական պատվիրակությունը ներկայացնող Պողոս Նուբար փաշային ուղղված զեկույցը, որտեղ պատմվում է այն բռնությունների մասին, որոնց ենթարկվել են կանայք 1915թ. և հետագայում:

Զ.Եսայանը գրում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը պատերազմը սկսվելուց ի վեր համակարգված ձևով ոչնչացնում է ոչ մուսուլման ժողովուրդներին, երիտասարդ կանանց ու երեխաներին բռնի փախցնում են, նրանց թիվը թեն հստակ չէ, սակայն երկու հարյուր հազարից ավելի է: Եսայանը նշում է, որ այս անձանց մեծամասնությունը եղել է հայ, թեև նրանց հետ եղել են նաև բազմաթիվ հույն, ասորի և նեստորական կանայք ու երեխաներ: Հայտնելով, որ վերոհիշյալ կանանց և երեխաներին տարբեր ձևով են փախցրել, գրողը դասակարգում է.

1. Բազմաթիվ կանանց և երեխաների փախցրել են իրենց բնակության քաղաքներից և գյուղերից: Խուճապի ժամանակ անտեր մնացած երեխաներին վայրկենապես փախցրել են, երիտասարդ աղջիկներին՝ բռնությամբ տարել /թիրախում հայտնվել էին հատկապես մեծատուն հայ ընտանիքների աղջիկները/:

2. Տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից և երեխաներից: Տղամարդկանց անխղճորեն սպանել են: Իսկ երեխաներին, երիտասարդ կանանց և աղջիկներին գողացել են ոճրագործները: Նրանք, ովքեր կարողացել են փախչել այս անպատվությունից, ճանապարհներին են սպանվել: Քարավաններին ուղեկցող ոստիկանները նրանց մեկ-երկու օր քայլել տալուց հետո ջրի մոտ կանգնեցնում էին, սակայն արգելում էին ջուր խմել: Ջուր խմելու գինը չգիտեմ քանի երիտասարդ աղջկա իրենց հանձնելն էր: Այս սարսափելի մեթոդը կիրառվել է համակարգված ձևով:

3. Երբ այս խեղճերը հասնում էին որևէ հավաքակալանի, ենթարկվում էին քրդերի, չերքեզների, չեչենների ու ռումելիական քոչվոր մուսուլմանների հարձակումներին, ոստիկանները աչք էին փակում սրա վրա: Նրանց վրա ինչ որ

¹ Լեփսիուս Յ., նշվ. աշխ., էջեր 27, 33, 96, 124, 128:

² Ռային Իսմայիլ, Հայերի կոտորածները, Եր., 1999, էջ 69: Աշխատության երրորդ գլխի ՄԱՀՎԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀ մասում մանրամասն ներկայացնում է հայ կանանց կրած տառապանքների մասին, էջ 71-84:

կար, վերցնում, տանում էին, անգամ գողանում էին նրանց վրայի հագուստը: Որպեսզի մյուսներին դաս լինի, մահապատիժներն իրականացնում էին մյուս կանանց աչքի առաջ:

Զեկույցում տեղ է գտել նաև զանգվածային բռնաբարությունների մասին հաղորդումը: Այն կինը, որին մուսուլմանը քանի դեռ չէր տարել կամ քանի դեռ չէր վաճառվել, ու, այդպիսով, ճակատագիրը դեռ անհայտ էր, զանգվածային բռնաբարության հավանական գոհն էր¹:

Քրդական արմատներով թուրք լրագրող Մուճկան Հալիսը Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հոդվածում գրում է. «Հայոց ցեղասպանության մինչ օրս անտեսված հուշերից մեկը սեռական կողմն է, այսինքն՝ ցեղասպանության կանացի դեմքը: Այ՛ն, ցեղասպանությունը հայ կանանց համար կրկնակի ցավ էր, որովհետև նրանց համար այն միաժամանակ բռնաբարություններ, բռնի ամուսնություններ, ստրկացում էր նշանակում»: Հեղինակը հիշատակում է նաև գերիների շուկաների առկայության մասին. հայ կանանց աշխատեցնում էին իբրև սեռական հարաբերությունների ստրուկներ: Թուրքիայում 1909թ.-ից պաշտոնապես փակված ստրուկների շուկաները մինչև պատերազմի ավարտը հայ կանանց և երեխաների համար բացվեցին»²:

Այսպիսով՝ Կ.Պոլիսը սրբազան պատերազմ էր հայտարարել և դրանով իսկ սանձազերծել մահմեդականների կատաղությունը քրիստոնյաների հանդեպ: Այն ժամանակ «ցեղասպանություն» հասկացությունը գոյություն չուներ: Սիրիական անապատներում, սեփական հայրենիքից վտարված, հող ու ջրից, ամենափոքր իսկ մարդկային գոյությունից զրկված հայ կանայք հարության հույսով, ստանձնել էին խաչի ճամփան: Հայ և օտարագրի ականատեսների վկայությունները գալիս են կրկին համոզելու, որ մարդկության դեմ իրագործված առաջին մեծ ոճրագործությունը սոսկ ցեղի սպանություն չէր, Թուրքիան հարձակվել էր հայ ավանդական ընտանիքի ինստիտուտի, ավանդական բարոյականության վրա: Օրակարգում դրված էր հայ գենի ոչնչացումը, այս գաղափարի իրագործմանն էր ուղղված հենց հայ կանանց՝ իբրև սերնդագործողների հանդեպ, անմարդկային ու քստմունքի բռնությունների մեթոդը:

Հետագա ժամանակներում ոճիրի անպատժելիությունը նպաստել է նրան, որ պատմության մեջ զանգվածային սեռական բռնությունները բազմիցս կրկնվեն: Խնդրի նկատմամբ միջազգային հանրության և մասնագետների հետաքրքրությունը մեծացավ նախկին Հարավսլավիայում /1991-1994թթ./ և Ռուանդայում /1994թ./ տեղի ունեցած բռնություններից հետո: Փորձելով սահմանել դրանց պատճառներն ու նպատակները՝ որոշ հեղինակներ զանգվածաբար և պարբերաբար իրականացվող բռնաբարությունները դիտար-

¹ Տես՝ akunq.net/am, 100 տարի անց գտնվել է զեկույց, որը բովանդակում է 200 հազարից ավելի հայի սպանությունը:

² Տես՝ horizonweekly.ca, Հայոց ցեղասպանությունն ու հայ կանանց կրկնակի ցավը. Քուրդ լրագրողի անդրադարձը:

կում են որպես ցեղասպանության իրականացման միջոցներից մեկը և մեկնաբանում որպես մշակված քաղաքականություն, հանցագործություն մարդկության դեմ, թաքնված ցեղասպանություն: 2008թ. ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1820-րդ բանաձևով ռազմական բախումների ու ցեղասպանությունների համատեքստում իրականացվող բռնաբարությունները և սեռական այլ բռնությունները համարվեցին պատերազմական հանցագործություն, հանցագործություն մարդկության դեմ կամ ցեղասպանության իրականացման բաղկացուցիչ գործողություն¹:

«Անլուռ» վկաները

Ըստ երևույթին, երբ մոզոնում էին հայերի ցեղասպանության ծրագիրը երիտթուրքերը, կանխակալ վախ ունեին նաև հայոց վրիժառու բազուկից: Անհիմն չէր Թալեաթի մտավախությունը. «Նրանցից ոչ ոքի կենդանի չըողնեք, առանձնապես 5-7 տարեկանից բարձր երեխաներին, հակառակ դեպքում նրանք կարճ ժամանակում հասակ կառնեն և կփորձեն վրեժ լուծել»²: Ի պատասխան երիտթուրքերի չղատապարտված գործողությունների և իբրև արդար վրիժառուություն հայ ժողովրդի անլուր տառապանքների՝ գործողության մեջ դրվեց «Նեմեսիսը», և 1919-1922թթ. մայրասպան թուրք ցեղասպանագործները իրենց արժանի պատիժը ստացան: Սա հայկական գենի առաջին հաղթական դիմահարվածն էր թուրքական ամենաջարդ մեքենային:

Ստալինյան բռնապետության տարիներին և դրանից հետո ԽՍՀՄ-ում խիստ արգելվում էր խոսել Հայոց ցեղասպանության մասին, սակայն, չնայած թուրքական կառավարության գերջանքերին հակառակ, նման մեծ չափերի ոճիրը ծածկելը հնարավոր չէր:

Վերջին տարիներին հատկապես ավելի է մեծացել հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, տարբեր լեզուներով հրապարակվող պաշտոնական փաստաթղթերին, համապարփակ ուսումնասիրություններին ու հետազոտություններին առընթեր պատմական անհերքելի արժեք են ներկայացնում նաև վերապրածների հաղորդած վկայությունները: Այս առումով անգնահատելի են Վ.Սվազյանի ուսումնասիրությունները³: Ցեղասպանության անմիջական ակնատեսների ու վերապրածների հուշերն ամբողջացնում են զուլումի այն ահավոր, անվերջանալի օրերը, որոնցով ստիպված էր անցնել հայ կինը: Տարիներ ու ժամանակ էր պետք լուրջության այդ թանձր շղարշը պատռելու, իսկական ճշմարտությունը մի ազգի գողգոթայի մասին ի լուր աշխարհի

¹ Տես՝ Գրիգորյան Հ., Ոճրագործների վարքային դրսևորումներն Օսմանյան կայսրությունում հայերի դեմ իրականացված կոտորածների ու ցեղասպանության ընթացքում. Մեռական բռնությունները, akunq.net/am:

² Տես՝ Սահակյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 9:

³ Սվազյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն. Ակնատես վերապրողների վկայություններ, Եր., 2000: Свазлян В., Геноцид армян и историческая память народа, Ер., 2005.

ներկայացնելու, պահանջատեր լինելու համար: Ցեղասպանության այս գոհերը ակամայից դարձել են Մեծ Ոճրի «անլուռ» վկաները:

Պատմական փաստերի համադրումը բացահայտում է 1915թ. հայ կնոջ կերպարը: Այսպես. ստույգ մահվան գիտակցությունը հերոսաբար դիմադրած՝ բնակավայրերում երիցս հերոսացրեց հայ կանանց. Մուսա լեռան կռիվները՝ իգական սեռը կա՛մ մարտնչում էր դիրքերում, կա՛մ հոգում կռվողների կարիքները, եթե մի ամբողջ ամիս տևեց Ուրֆայի հերոսամարտը, ապա դրա մեջ իրենց բաժինն ունեն Ուրֆայի հայուհիները նրանք կամ ընկան դիրքերում, կամ օրհասական վերջին գրոհից հետո թույն ընդունեցին, իսկ շատերն էլ իրենց զավակների ձեռքից բռնած նետվեցին իրենց ձեռքով հրդեհված տների բոցերի մեջ¹: Առևանգման և իսլամացման թիվ մեկ թիրախը եղել են հայ կանայք և աղջիկները. բազմաթիվ են վկայություններն այն կանաց ու աղջիկների մասին, որոնք բռնապղծվելու սպառնալիքից իրենց կամավոր մահը գտան Եփրատի ջրերում, անդնդախոր ձորերում կամ թույն ընդունելով²:

Հայագիտության մեջ այսօր չկան հստակ թվական տվյալներ իսլամացած, առևանգված կամ բռնապղծված կանանց մասին: Թուրքագետ Ռ.Մելքոնյանը տեղեկացնում է, որ իսլամացված հայ կանաց մասին բավականին թվով փաստեր չկան, որոնք են գալիս ավելի ուշ, երբ պարտված Օսմանյան կայսրությանը պարտադրվում է քայլեր անել մուսուլմանների տներում պահվող հայ կանանց վերադարձնելու ուղղությամբ: Կանանց վերադարձի մասին կան բազմաթիվ փաստաթղթեր, դիվանագիտական զեկուցագրեր, որոնք փաստում են, որ այդ գործընթացը բխիվել է բազմաթիվ խոչընդոտների և ընթացել բավականին բարդ³: Ջ.Եսայանը ևս հաղորդում է. «Չափահաս կանանց հանձնումը /ընտանիքներին, կամ ազգի պաշտպանությանը/ դժվարին խնդիր է: Մի մասին ուստիկանները կարող է վաճառած կամ հանձնած լինեն լավ նպատակներ հետապնդող մուսուլմանների, որոնք լավ կյանք են խոստացել, հետևաբար այս կանայք իրենց մահվան ճանկերից փրկված այս մարդկանց երախտապարտ են: Մի մասը կորցրել է իր ողջ ընտանիքին և չգիտի, թե իրեն ինչ ապագա է սպասվում: Մի մասը մուսուլման ամուսիններից երեխա է ունեցել և չի ուզում լքել երեխային:

Մի մասը կրած ստորացումներից հետո ամաչում է վերադառնալ իր ազգակիցների մոտ: Իսկ ոմանք, ընդհակառակը, կորցրել են իրենց բարոյական նորմերն ու ամոթ կոչվածը: Վստահ չեն, որ իրենց երկրում ապահով են լինելու»⁴:

¹ Կարապետյան Մ.Ս., Հայաստանը 1912-1920 թվականներին, Եր., 2003, էջ 151, 164:

² Տես՝ akunq.net/am, 100 տարի անց գտնվել է զեկույց, որը բովանդակում է 200 հազարից ավելի հայի սպանությունը:

³ Մելքոնյան Ռ., Հայերի բռնի իսլամացումը ցեղասպանության տարիներին. ընթացքը և հետևանքները, Եր., 2010, էջ 40:

⁴ Տես՝ akunq.net/am, 100 տարի անց գտնվել է զեկույց, որը բովանդակում է 200 հազարից ավելի հայի սպանությունը:

Ցեղասպանության տարիներին առևանգված կամ միայնակ մնացած հայուհիների հետ կապված մյուս ցավալի և միևնույն ժամանակ նուրբ խնդիրը նրանց շրջանում մարմնավաճառների կամ ստիպված թեթևաբարո կյանք վարողների հարցն է, որը քիչ է արծարծված:

Առաջին աշխարհամարտից հետո հայկական միություններն ու միսիոներական կազմակերպությունները փորձեցին ազատել առևանգված կանանց: Հատկապես դանիացի միսիոներ Քարեն Եփփեն, արաբ ցեղախմբերի ղեկավարների հետ համաձայնության գալով, 2000 կին է ազատում¹: Աղբյուրների վկայությամբ՝ Ուրֆայի որբանոցում չկար գեթ 12 տարեկանից բարձր աղջիկ երեխա, որը եղած չլիներ որևէ մուսուլմանի կին: Ոմանք նաև 10 տարեկանում դարձել էին ինչ-որ մեկի կինը²: Մանկահասակ հայ աղջնակների համար սա առանձնապես խոր հոգեբանական ցնցում էր, որը հնարավոր չէր չէր հաղթահարվելու անգամ հայկական միջավայրում: Այս առումով ուշագրավ է բեմադրիչ Սյուզան Խարդալյանի «Տատիկիս դաջվածքները» ֆիլմը, որը յուրօրինակ ընտանեկան բացահայտումների ճամփորդություն է: Մեզ հետ զրույցում Սյուզանն անկեղծանում է /տատիկի մասին իմացել է մոր պատմածներից/. «Խանըմ նենեն բոլորի նման չէր: Ես նրան իբրև չար սիրտ ունեցող կին եմ հիշում: Ֆիզիկական շփումն ատում էր: Երբեք չէր գրկախառնվում կամ համբուրում: Այժմ գիտեմ, թե ինչու էր տատիկս շատ լավ քրդերեն խոսում: 12 տարեկանում Եփրատի ափին բռնաբարության էր ենթարկվել, նրա՝ օգնություն հայցող աղաղակներին արձագանքած քուրդը նրան փախցրել է: Այդ տղամարդու հետ ստիպված ապրել է 7 տարի, ապա անգլիացի միսիոների օգնությամբ փախել է: Տատիկս տարիներ շարունակ գերու կյանքով է ապրել: Թուրքերը տատիկիս ոչ միայն ձեռքերը, այլև ճակատագիրն են խարանել: Նրա հիշողության մեջ բռնություն, ամոթ և վախ են դաջել»: Անդրադառնալով ֆիլմի ստեղծման պատմությանը՝ հեղինակը հաղորդում է. «Ես շատ շփոթվեցի, երբ լսեցի Ռուսնդայի պատմությունները: Մի պահ ինձ թվաց, թե նույն պատմություններն են, ինչ լսել էի Հայոց ցեղասպանության մասին: Իմ ուշադրությունը գրավեց հատկապես գերմանացի միսիոների կողմից արված լուսանկարը՝ մի շատ տխուր կին՝ ձեռքերը փորի վրա դրած: Այս նկարը ինձ շփոթեցրեց մի պահ: Հետո հասկացա, որ այդ դաջվածքները շատ ծանոթ են ինձ, ես մի տեղ տեսել եմ, ինքնաբերաբար հիշեցի տատիկիս, ում 20 տարի է՝ արդեն հիշողությունիցս ջնջել էի: **Հիշում եմ՝ տատիկս սպիտակ ձեռնոցներ ուներ, որոնց տակ թաքցնում էր ձեռքերի դաջվածքները: Իրականում դաջել էին ոչ միայն նրա ձեռքերը, այլև նրա կյանքն էին դաջել՝ հիշողության մեջ թողնելով մոլորական, սարսափի, վախի և ամոթի դրոշմ:**

¹ Տես՝ horizonweekly.ca, Հայոց ցեղասպանությունն ու հայ կանանց կրկնակի ցավը. Քուրդ լրագրողի անդրադարձը:

² Մելքոնյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 42:

Ուսումնասիրելով դաջվածքները Սյուզանը պարզել է, որ ամեն մի ցեղախումբն իրենն ունի ու իր ձեռքն ընկած կնոջ դեմքին, ճակատին, ձեռքերին իր դաջվածքն է թողել: Հետո նաև փորձել է ուսումնասիրել դաջվածքներով կանանց հետագա ճակատագրերը:

«Դեռ 1919 թվականին «Նյու Յորք Թայմս»-ում հոդված կա, որ հազարավոր հայ աղջիկներ, ովքեր դաջված են, տարվում էին Կուբա, որովհետև ոչ մի երկիր չի ցանկացել նրանց ընդունել, այստեղից էլ հետագայում տեղափոխվում են Ֆրեզնո: Երբ ես Ֆրեզնոյում մարդկանց այս մասին հարցնում էի, պատասխանում էին, որ շատ սովորական երևույթ է, ամերիկացիները նույնիսկ դաջված հայ կանանց կոչում էին «the blue lips», այսինքն՝ «կապույտ շրթնավորները»: Խոսել եմ նրանց ընտանիքների հետ, ընտանիքները խիստ լռություն էին պահանջում, այդ դաջվածքները ամոթ էին»¹ ինչպես և իմ ընտանիքի համար:

Ամոթի խարանի պատճառով բազմաթիվ կանայք հրաժարվում էին հայկական միջավայր վերադառնալուց: Խնդրի շուրջ հասկապես հետաքրքիր է Վահե Թաշճյանի ուսումնասիրությունը, որտեղ խոսվում է այն մասին, թե ինչպես հայ կանայք, որոնք վերադարձել են հայության գիրկը, մերժվում էին հայ տղամարդու կողմից²:

Վերապրած կանանց պատմությունները նման են իրար: Առաջին սերնդի մոտ այնքան մեծ է եղել հոգեկան ցնցումը, որ այս մասին չի ցանկացել խոսել: Երկրորդ սերունդը կամաց-կամաց սկսել է ինքն իրեն գտնել, իսկ երրորդ սերունդը, որն այս ամենից մի քիչ հեռացած էր, միաժամանակ կարողացավ այս ամենի մասին գրել ու խորհել:

Մերնդափոխություն. թոռները

Կանանց ճակատագրի հարցը ինչ որ մի ձևով կարծես թե անընդհատ շրջանցվում էր հայագիտության մեջ: 100-ամյա հեռավորությունից այսօր այդ անողոք լռությունը խախտում են վերապրածների թոռները: Հայ և թուրք իրականություններում այլևս անհնար է լռել մի փաստի մասին, որն ավելի խոսուն է, քան կարելի էր պատկերացնել: Երկար ժամանակ այս կանայք վախի կամ ամոթի արդյունքում խուսափում էին իրենց անցյալի, արմատների մասին խոսելուց: Ցեղասպանության այս հոգեցնցումը նրանցից ոմանք կարողացան հաղթահարել և խոսել իրենց թոռների հետ:

Չնայած պաշտոնական Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականությանը՝ նորագույն շրջանի թուրքական գրականության մեջ հայկական թեմատիկան ընդունում է նոր ծավալներ: Վերապրած կանանց պատմությունները, որոնք վերջին տարիներին են հայտնվել Թուրքիայի գրական, հասարակական և քաղաքական օրակարգում, մասն են կազմում բանավոր պատմությունների

¹ Տես՝ Ս. Խարդայանի հետ հարցազրույցը, <http://womennet.am>

² Այդ մասին մանրամասն տես՝ Tachjian V., Gender, nationalism, exclusion: the reintegration process of female survivors of the Armenian genocide, Nation and Nationalism, 2009, #15, p. 60-80.

Ժանրի, որոնք լսելի են դարձնում հասարակության հատկապես լուռ և արհամարհված անդամների ձայնը¹: Բեկումնային եղավ հատկապես Ֆեթիյե Չեթինի «Մեծ Մայրս», հեղինակի և Այշե Գյուլ Ալթընայի «Թոռներ» հուշագրությունները, որոնք նեղ շրջանակներին անգամ խորհելու տեղիք տվեցին, որ հայ որդեգրված երեխաները վկայությունն են այն բանի, որ տեղի ունեցած ողբերգությունը թվացյալից շատ ավելի մեծ է²:

2014թ. Ստամբուլում կայացած «2015թ-ից 1 պակաս. Մեր անցյալն ու ապագան» խորագրով գիտաժողովում Գ.Չալքքմանն, անդրադառնալով այսօր կանանց իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված պայքարին, հայտնում է. «Երբ այսօր Ստամբուլի փողոցներ ենք դուրս գալիս և պաշտպանում բռնաբարված երեխաներին ու կանանց, երիտասարդ տարիքում բռնի ամուսնացված աղջնակների իրավունքները, ես այս պայքարի շրջանակներում բարձրաձայնում եմ նաև բռնության ենթարկված այդ հայ կանանց բողոքը»: Բանախոսը հետաքրքիր դիտարկում է կատարում նաև ցեղասպանություն վերապրած երեխաների գենետիկ հիշողության, հայկական սովորույթներն ու ավանդույթները ենթագիտակցական մակարդակով պահպանելու և առօրյայում ծածուկ կիրառելու վերաբերյալ. «Շատ եմ մտածել, թե 6 տարեկան երեխան ինչպես կարող էր հիշել և հետագայում մոր պես չորեք /Ձատկվա խմորեղեն/ պատրաստել: Կարծում եմ՝ հայ ընտանիքները, վտանգված գոյության ենթագիտակցական բնագոյով, շատ վաղ տարիքից իրենց երեխաներին փոխանցում են շատ մեծ գենետիկ ինֆորմացիա մեր սովորույթների, մշակույթի մասին»³: Տեղին է նշել գրականագետ Ռ.Շառոյանի պապերի երկիր կատարած այցի մի դրվագը /*բառացի մեջբերում* /«...Չգիտեմ, բայց երևի ճիշտ արեցի, որ գնացի: Գտա մեր տունը, իշխան Շառոյի գերեզմանը՝ Սուրբ Պետրոս առաքյալ եկեղեցու բակում, բայց այդքանից հետո մի պահ, քանի դեռ էնտեղ էի, կորցրել էի երկիրը: Իմ սասունցի ընկերը Սասնո բարբառով ասաց. «Էդ ա երկիրը, որ ասում էի՝ շուն կապես էնտեղ, չի մնա, կփախնի»: Չես կարող արդեն մնաս էնտեղ, ապրես, էլի քո երկիրն է, բայց չես կարող: Երբ այդ Մեծ Մայրը, անունը՝ Ախու, ով 14 տարեկանից հայերեն չի խոսել, ողնաշարը կոտրած, պառկած իր տեղաշորի մեջ, հանկարծ 107 տարեկանում Սասնո բարբառով խոսում է: Եվ խոսում է, որովհետև իր քուրդ գավալը ասում է, «էս տները ծախեմ ձեզ՝ որպես տան տիրոջ, առեք», Մեծ Մայրը հանկարծ Սասնո բարբառով ասում է, «Լառ, չառնիք, ըղորոնք քուրդ ին, քուրդ, ըսօր կծախին ձեզի, գիշեր քնիք՝ ձեր տուն կգան, մորթին ձեզի»⁴: Նմանատիպ օրինակները բազմաթիվ են վերապրածների հուշերում: Ժամանակին ականատեսներից մեկը մարգարեաբար նկատել էր, որ

¹Տես՝ Մելքոնյան Ռ., Հայոց ցեղասպանության թեման թուրքական հետմոդեռնիստական արձակում /Էլիֆ Շաֆաքի ՀԱՅԲԸ ԵՎ ԱՊՕԸԻՆԻ ԶԱՎԱԿԸ վեպը/, akunq.net/am

² Տես՝ Չեթին Ֆեթիյե, Մեծ մայրս, Եր., 2008: Ալթընայ Այշե Գյուլ և Չեթին Ֆեթիյե, Թոռներ, Եր., 2011:

³ akunq.net/am

⁴ Տես՝ Ռ. Շառոյանի հետ հարցազրույցը, yerkir.am

Թուրքիան, ոչնչացնելով իր բնակչության լավագույն մասին, կործանում է իրեն: Այսօր իրավամբ կարող ենք փաստել, որ հայ վիրավոր գենը հարություն է ապրում՝ ի հեճուկս Թուրքիայի ժխտողականությանն ու կեղծարարությանը:

Ի՞նչ է փոխվել այսօր Թուրքիայում: Թվում էր, թե քաղաքակիրթ կոչված նորագույն ժամանակները կարող էին փոխել թուրքերի ազգային նկարագիրը: Մինչդեռ եղեռնագործ թուրքական գործոնը այս պարագայում ևս իրեն քողարկել չի կարողանում: Թուրք-ադրբեջանական հայատյաց քաղաքականությունն իր գազաթնակետին հասավ դարաբաղյան հակամարտության տարիներին, ծավալվեց նաև տարծաշրջանային հակամարտությունների շրջանում: Բավական է դիմել քաղաքական խորհրդատու Թիերի Մեյսայի դիտարկմանը. «Բոսնիա-Հերցեգովինայի պատերազմի ժամանակ /1992-1995թթ./ թուրքական զորքերն աջակցում էին Ուսամա Բեն Լադենի «Արաբական լեգեոնին», որն էթնիկ զտումներ էր իրականացնում երկրում՝ ուղղափառ սերբերի սպանություններ իրագործելով:

1998թ. թուրքական զորքերը մասնակցեցին Կոսովոյի ազատագրական բանակ/ԿԱԲ/ կազմավորումներին, որն էլ դուրս քշեց ուղղափառ սերբերին և պղծեց նրանց սրբավայրերը: 2013թ. սեպտեմբերին Սիրիական ազատ բանակի հարյուրավոր ջիհադականներ Թուրքիայից ներխուժեցին Սիրիա, որտեղ նրանք, զավթելով Մալուլա գյուղը, բռնաբարում էին կանանց, սպանում տղամարդկանց, պղծում եկեղեցիները: 2014թ. մարտին հարյուրավոր ջիհադականներ թուրք զինվորականների գլխավորությամբ Թուրքիայից ներխուժեցին Սիրիա և շրջապատեցին Քեսաբ քաղաքը: Բնակչությունը հեռացավ քաղաքից և խուսափեց զանգվածային սպանություններից: Քեսաբում ապրում են հայեր, որոնք լքել էին իրենց երկիրը երիտթուրքերի կողմից իրականացված զանգվածային սպանությունների ժամանակ»¹:

Թուրք հայտնի մտավորական, գրող, հրապարակախոս Ռազրփ Ջարաքուլուն իրավացիորեն նկատում է. «Ցավալի է, որ թուրքական մերժողականությունը հասնում է նրան, որ ցեղասպանության տրավման փոխանցվում է նոր սերունդներին: Թուրքիան իրավունք չունի այդպես վարվելու, դա շատ դաժան է սերունդների նկատմամբ»²: Արդի Թուրքիայում հայ կանանցից ծնված սերունդները ձևավորել են խառնածինների մեծ բանակ, որը երբեմն ունենում է նաև ինքնության ճգնաժամի երևույթներ³:

Նկատենք, որ հայ երիտասարդության շրջանում արդեն իսկ ընկալելի է դառնում Թուրքիայում ապրող իսլամադավան հայ եզրույթը⁴:

¹ Թիերի Մեյսան, Արդյո՞ք զանգվածային սպանություններն Անկարայի համար քաղաքական միջոց են հանդիսանում, Գլոբուս, 11-12/2014:

² www.ilur.am

³ Մելքոնյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 45:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի երիտասարդության ազգային զեկույց, մաս 1, Եր., 2011:

Ցեղասպանություն տեսած ժողովուրդը թերևս բոլորից շատ է շահագրգռված վիճելի բոլոր հարցերը միջազգային իրավական նորմերի սահմաններում, բանակցությունների միջոցով լուծելու գործում: Դա ոչ միայն ցեղասպանության հետևանքները վերացնելու, այլև, դրա կրկնությունն անհնար դարձնելու անուղղակի ցանկություն է: Դա ընդդեմ համամարդկային անբարո մոռացումի հոգու ճիշ է, քաղաքակիրթ աշխարհի սառը հայացքի առջև մարդկության հիշողությունը պղծել-ապականել այլևս թույլ չտալու տագնապի կանչ, պատմության սխալ մեկնաբանման դեմ ընդվզում, զոհի դերի հետ չհաշտվելու ենթագիտակցական քայլ:

«Տարօրինակ է, թե ինչպես այն տեղերն ու անունները, որ կեանքիս մէջ չեմ տեսած՝ մտքիս մէջ դրոշմուած են: Կարսի, Վանի, Ադթամարի, Մալաթիոյ, Մարաշի եւ Ատիեամանի աներեւոյթ քարտէսները դրոշմուած են մարմնիս վրայ: Անգիր գիտեմ զանոնք: Հաւանաբար հին քարտէսներ են, ամենայնդէպս այսօրուան Թուրքիոյ մէջ գտնուող վայրերու քարտէսներ են: Հայրենիքէն եկած տարօրինակ մանրամասնութիւններ, ձայներ եւ բոյրեր, ինծի փոխանցուած են: Ես գիտեմ Վանայ ծովի հրաշալի ձուկերուն մասին, Տիգրանակերտի վիթխարի ձմերուկներուն մասին, իսկ մօտաւորապէս կրնամ շնչել գետնին բոյրը երբ կ'անձրեւէ Սասնոյ մէջ:

Ինչպէ՞ս կրնամ այսքան տեղեկութիւններ ունենալ, երբ ես զանոնք անձնապէս չեմ ապրած:

Պարզապէս քանի որ ես ծնած եմ մէջս ունենալով այս յիշողութիւնները: Երկրի եւ կորսուած տան յիշողութիւնը:

Հօրենական կողմէ նախահայրերս Մարաշէն եւ Ատիեամանէն են, իսկ մօրենական կողմէ՝ Մուսալէռէն եւ Պէլէնէն:

Չորսն ալ իրենց զաւակներուն եւ թոռներուն սորվեցուցած են սիրել ու փայփայել կորուսեալ հայրենիքը: Իմ մեծ հայրս փոքր մանչ մըն էր Մարաշէն, որքի զաւակ մը, որ կորսնցուցած էր իր ամբողջ ընտանիքը՝ 11 եղբայրներ եւ բոյրեր: Իր հայրը անհետ կորսուած էր, իսկ մայրը սառելով մահացած էր տարագրութեան ճամբաներուն վրայ: Մեծ մայրս առեւանգուած եւ բռնաբարուած էր, երբ ան միայն 12 տարեկան էր: Ան երբեք չծիծաղեցաւ, չժպտաց, իր կեանքին մէջ: Ան երբեք զիս չգրկեց: Ան քալող դիակ էր: Անոր բառերը իր լոռութեան մէջ էին: Իմ մեծ հայրս դատախազ մըն էր, որ դատարանին մէջ մահապատժի ենթարկուեցաւ իր օգնականին հետ: Իմ մեծ հայրերէս խլուեցաւ կեանքի իրաւունքը, արժանապատիւ ուսման իրաւունքը, իրենց ուրախութեան եւ բնականոն կեանքի առիթը:

Ես մեծ բեռ մը ուներուս վրայ շաղկած մեծցայ: Ծնողքս եւ մեծ հայրերս մէկ խնդրանք ունէին. Չմոռնալ: Երբեք չմոռնալ անապատի աւազներուն մէջ կորսուած սիրելիներուն յիշատակը, մահուան դաշտերուն մէջ կորսուած մարդոց յիշատակը:

Այսօր ես կը հասկնամ թէ ինչ կը նշանակէ ընտանեկան գերեզման չունենալը: Գերեզմանը այն տեղն է, ուր կը տեսնես ինքզինքդ, ներկադ, անցեալդ եւ

ապագադ: Ինձմէ խլուածը այս շարունակականութիւնն է, պատկանելիութեան զգացումը: Այսօր ես երկրագունդի վրայ կը պտտիմ եւ զիս սնուցանող արմատներ կը փնտռեմ՝ մեր մտքերն ու հոգիները սնուցանող արմատներ: Կը յուսամ որ թուրք ժողովուրդը պիտի հասկնայ այս վիճակը: 1915-ի պատճառած ցար չէ անհետացած, հակառակը՝ այն դարձած է տեւական եւ քրոնիկ: Միակ բուժումը արդարութիւնն է: Օգնեցէք մեզի որ վերադառնանք, կարենանք մեր մեռելները գտնել եւ իրենց յարգալից թաղում մը կատարել: Թոյլ տուէք որ գտնենք հաւաքական գերեզմանները եւ զանոնք յարգանքի յուշակոթողներ դարձնենք:

Մենք կ'ուզենք տուն վերադառնալ:

Ես կ'ուզեմ տուն վերադառնալ:

Ստոքհոլմ, 23 ապրիլի, 2014թ., Սյուզան Խարդալյանի ֆէյսբուքյան էջ»:

Ա մ փ ո փ ու մ

Բանալի բառեր. ցեղասպանություն, կանայք, վկայություններ, բռնություններ, դաջվածքներ, հանցագործություն

Ցեղասպանագիտության ոլորտի մերօրյա ուսումնասիրությունները հրապարակ են հանում հայ կանանց՝ դժվարություններով լեցուն և մոռացված պատմությունները: Օրակարգում դրված էր հայ գենի ոչնչացումը, այս գաղափարի իրագործմանն էր ուղղված հենց հայ կանանց իբրև սերնդագործողների հանդեպ, անմարդկային ու քստմնելի բռնությունների մեթոդը:

Սույն հոդվածը անդրադառնում է հայ կանանց գողգոթային, որը սկսվեց տեղահանությամբ, ժամանակաշրջանի անասելի ցավի ու զրկանքի պարտադրմամբ անցավ «անյուռ» վկայության փուլը, և նորագույն շրջանում հետադարձվեց տատ-թոռներ հիշողությունների վերաբժնորմամբ:

Планомерное уничтожение женщин в период Геноцида армян

Лена Сулейманиян

Резюме

Ключевые слова: *геноцид, женщины, свидетельства, насилия, татуировки, преступность*

Современные исследования в области геноцидоведения выявляют забытые и полные трудностей истории армянских женщин. На повестке дня стоит вопрос уничтожения армянского генофонда, на реализацию которого были направлены бесчеловечные и мерзкие методы, нацеленные именно против армянских женщин как на творительниц нового поколения.

Данная статья раскрывает трагическую судьбу армянских женщин, которая началась с изгнания, прошла этап безмолвного свидетельства, вызванного периодом непередаваемой боли и вынужденных лишений, а в новейшее время перевоплотилась в переоценку воспоминаний бабушек-внуков.

Sistemized Women Annihilation during the Armenian Genocide

Lena Suleymanyan

Summary

Key words: *genocide, , women, evidence, violence, tattoos, crime,*

Contemporary research in the sphere of genocidology reveals the forgotten stories of Armenian women full of challenges. The annihilation of the Armenian gene was put on the agenda and for the implementation of this idea inhumane and appalling violation methods were applied towards Armenian women as generation givers.

The article under consideration touches upon the "Golgotha" of the Armenian women which started with deportation and, the "unsilent" testimony stage passed with the imposition of the timeframe, untold pain and hardship, reflecting modern period with the reevaluation of grandparent-grandchildren memories.